

KIPÇAK TÜRKLERİ

SİYASÎ VE DİNÎ TARİHİ

Prof. Dr. Ahmet Gökbel

YAYIN NU: 474
KÜLTÜR SERİSİ: 191

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-975-437-346-2

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2000

2. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ.SAN.VE.TİC.A.Ş
Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk. Güven İş
Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul
Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik
çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz
ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL; 1965 yılında Kayseri'nin Yahyalı ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini Yahyalı'da tamamladı. 1987 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin dinler tarihi kürsüsünde 1990 yılında yüksek lisans, 1994'te ise doktora derecesi aldı. Ayrıca 2016'da Eskişehir Anadolu Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun oldu.

1987-1995 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığına bağlı çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik görevlerinde bulunan Gökbel, 1995'te Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak göreve başladı; 1999'da doçent, 2005'te ise profesör kadrosuna atandı. Bu esnada ilgili fakültede dekan yardımcılığı ve dekan olarak vazife aldı. 2010 yılı itibarıyla Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümüne naklen atandı. 2015 yılında rektör yardımcılığı görevine getirilen Gökbel, hâlen idari görevinin yanı sıra bilimsel çalışmalarını İİBF Uluslararası İlişkiler bölümünde sürdürmektedir.

2019 yılında Türk Dünyası Kültürüne Hizmet Ödülü'ne layık görülen yazarın ilgi alanları arasında Türk kültür tarihi, Anadolu halk kültürü ve inançları, Ahîlik, Alevî-Bektaşî kültürü, Türk din tarihi gibi konular yer almaktadır. İngilizce ve Arapça bilen Gökbel, üç çocuk babasıdır.

Yayınlanmış bazı çalışmaları şunlardır:

- *Ansiklopedik Alevi Bektaşî Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2019.
- *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000; - 2. baskı- 2020.
- *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.
- *Anadolu'da Varsak Türkmenleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1998; -genişletilmiş 2. baskı- 2007.
- *İnanç ve Âdetleriyle Yahyalı'da Varsak Türkmenleri*, Yahyalı Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayını, Ankara 1997.
- *Doğu'dan Batı'ya Gezi Notları-I*, Sarıyıldız Ofset, Ankara 2020.
- *Sivas İnanç Kültürü*, Asitan Yayıncılık, Sivas 2010.
- M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfeler ve İslâm Gerçeği (Hurâfattan Hakîkate)* (hazırlayan olarak), Marifet Yayınları, İstanbul 1997; -2. baskı- 2015.
- M. Şemseddin Günaltay, *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım (Mâziden Âtiye)* (hazırlayan olarak), Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
İkinci Baskıya Önsöz	15
Kısaltmalar	17

GİRİŞ

1- Araştırmanın Amacı ve Önemi	21
2- Araştırmanın Yöntemi.....	25
3- Kaynakların Değerlendirilmesi	27

BİRİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK (KUMAN)LARIN SİYASİ TARİHİ VE YAYILDIKLARI ALANLAR

A- Kıpçak ve Kuman Kelimeleri.....	35
1- Kıpçak Kelimesi	35
2- Kuman Kelimesi.....	37
B- Kıpçakların Menşei.....	40
C- Kıpçaklar'ın Siyasî Tarihi	45
1- Kıpçakların Ortaya Çıkışları	45
2- Kıpçakların Bağımsızlığı Meselesi	48
3- Karadenizin Kuzeyinde ve Kafkaslarda Kıpçakların Komşuları ile Münasebetleri.....	49
a- Kıpçaklar ve Hazarlar	49
b- Kıpçaklar ve Peçenekler	51
c- Kıpçaklar ve Ruslar.....	54
d- Kıpçaklar ve Gürcüler	62
e- Kıpçaklar ve Harezmşahlar	65
f- Kıpçaklar ve Selçuklular	69
g- Kıpçaklar ve Moğollar	74
4- Doğu Avrupa ve Balkanlarda Kıpçaklar	78
a- Kıpçaklar ve Macarlar.....	78
b- Kıpçaklar ve Romenler.....	81
c- Kıpçaklar ve Bulgarlar	85
5- Altınordu Devleti ve Sonrasında Kıpçaklar	89
a- Altınordu Devletinde Kıpçaklar	89
b- Altınordu Devletinin Çöküşüyle Ortaya Çıkan Hanlıklarda Kıpçaklar ...	92
b.a. Kazan Hanlığı	92
b.b. Kırım Hanlığı.....	94

b.c. Astırhan Hanlığı	95
b.d. Kasım Hanlığı	96
b.e. Nogay ve Sibir (Sibirya) Hanlıkları	97
6- Suriye ve Mısır'da Kıpçaklar	98
a- "Memlûk Asker" Sisteminin Oluşumu ve Kıpçakların Mısır'a Geliş Şekilleri	98
b- Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)'nin Kuruluşu ve Kıpçakların Rolü	102
c- Mısır Türk Memlûklerinde Kıpçak Komutanlar ve Faaliyetleri	104
c.a. Kutuz	105
c.b. Baybars I	107
c.c. Kalavun	112
7- Hindistan'da Kıpçaklar	116
a- Şemsiyye Hanedânı	116
b- Balaban Ailesi	120
D- Kıpçak Göçleri ve Yayıldıkları Alanlar	126
1- Kıpçak Göçlerinden Önce İç Asya'da Coğrafi Durum	126
2- Karadeniz'in Kuzeyi, Doğu Avrupa ve Balkanlara Kıpçak Göçleri	126
3- Kafkaslara ve Diğer Bölgelere Kıpçak Göçleri	130
4- Günümüzde Kıpçakların Bulunduğu Yerler	132
a- Türkistan'da Kıpçaklar	133
b- İdil- Ural Bölgesinde Kıpçaklar	137
c- Doğu ve Güney Doğu Avrupa'da Kıpçaklar	142
d- Kafkaslarda Kıpçaklar	150
e- Anadolu'da Kıpçaklar	154

İKİNCİ BÖLÜM

KIPÇAKLARDA KÜLTÜR VE MEDENİYET

A- Kıpçakların Dili (Kıpçak Türkçesi)	161
B- Kıpçak Türkçesi İle Yazılmış Eserler	165
1- Lügatler- Gramerler	166
a- Karadeniz Kuzeyinde Yazılanlar	166
a.a- Codex Cumanicus	166
b- Suriye ve Mısır Sahasında Yazılanlar	168
b.a- Kitâbü'l- İdrâk li Lisâni'l- Etrâk	168
b.b- Kitab- ı Mecmu- u Tercümân- ı Türkî ve Acemî ve Mogolî	169
b.c- Et- Tuhfetü'z- Zekiyye fi'l- Lügati't- Türkiyye	169
b.d- Kitâbü Bulgatü'l- Müştâkfi Lügati't- Türk ve'l- Kıpçak	170
b.e- El- Kavâninü'l- Külliye li Zabtı'l- Lügati't- Türkiyye	170
b.f- Ed- Dürretü'l- Mudîa fi'l- Lügati't- Türkiyye	171
2- Fıkıh Kitapları	171
a- Kitab fi'l- Fıkh	171
b- Kitâb fi'l- Fıkh bi'l- Lisâni't- Türkî	171
c- Kitâb- ı Mukaddime- i Ebu'l- Leysi's- Semerkandî	172
d- İrşâdü'l- Mü'lûk ve's- Selâtîn	172
e- Şerhu'l- Menâr ve Mukaddemetü'l- Gaznevî fi'l- İbâdât	172

3- Atçılık ve Okçulukla İlgili Kitaplar	173
a- Kitab fi Riyâzâtî'l- Hayl.....	173
b- Münyetü'l- Guzât.....	174
c- Baytaratu'l- Vâzih.....	174
d- Kitab fi İlimi'n- Nüşşâb	175
e- Gülistan Tercümesi (Kitâb- ı Gülistân bi't- Türkî)	175
C- Aile Yapısı ve Kadının statüsü	176
1- Aile Yapısı	176
2- Evlenme ve Düğün.....	178
3- Kadının Toplumdaki Yeri	180
D- Sanat ve Mimarlık Anlayışı	184
E- Ekonomik Durum	190

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM KIPÇAKLARIN DİNİ TARİHİ

A- Geleneksel Türk Dini İçinde Kıpçakların Yeri	199
1- Tanrı İnancı	199
2- Kutsal Kabul Edilenler	204
a- Ay ve Güneş Kültü	206
b- Yıldızlar ve Gezegenler Kültü	207
c- Yer- Su Kültüleri	208
c. a. Dağ Kültü.....	209
c. b. Ağaç ve Orman Kültü	211
c. c. Su Kültü	215
c. d. Toprak, Taş ve Kaya Kültü	217
c. e. Ateş Kültü	219
d- Atalar Kültü	222
3- İbadet.....	229
a- Ayin, Tören ve Bayramlar.....	229
b- Kurban	234
4- Ölüm ve Ölü Gömme ile İlgili İnanç ve Âdetler	244
a- Ölüm ve Ölüm Sonrası	244
b- Yoğ (Yüğ) Törenleri	246
c- Ölü Gömme Âdetleri ve Balbal Geleneği	249
B- Kıpçaklar ve İslâmiyet.....	256
1- Kıpçakların İslâm Dinine Girdikleri Dönem ve Bu Dini Kabul Etme Nedenle- ri	256
2- Kıpçaklar Arasında İslâmın Yayılması ve Bu Dine Hizmetleri.....	262
a- İdil- Ural Bölgesinde Müslüman Kıpçaklar	262
b- Kafkaslarda Müslüman Kıpçaklar	271
c- Türkistan'da Müslüman Kıpçaklar	275
d- Balkanlarda Müslüman Kıpçaklar	277
e- Anadolu, Mısır ve Hindistan'da Müslüman Kıpçaklar.....	285
C- Kıpçaklar ve Hristiyanlık	290
1- Kafkaslarda Hristiyan Kıpçaklar	294

2- Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Hıristiyan Kıpçaklar	298
a- "Codex Cumanicus"un Yazılış Nedenleri	305
b- "Codex Cumanicus"da Geçen Bazı Dinî Kavramlar ve Dinî Metinlerden Örnekler	308
<i>D- Kıpçaklar ve Yahudilik</i>	316
1- Hazarların Yahudiliği Kabul Edişi.....	316
2- Kıpçakların Yahudiliği Benimsemesi ve Karay Türklerinin Oluşumundaki Rolleri.....	322
<i>Sonuç</i>	328
<i>Kaynakça</i>	335
<i>İndeks</i>	355

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Dünyanın en eski ve köklü milletlerinden biri olan Türkler, çok zengin ve renkli bir tarih ve kültür mirasına sahiptirler. Türklerin tarihleri boyunca birçok dini sistemi tecrübe ettiği ve onları kabullendiği; çoğu zaman da kabul ettikleri bu dine siyasi destek sağlayarak gelişip yayılmasına katkıda buldukları anlaşılıyor.

Yaklaşık iki asır *Karadeniz'in kuzeyi ve Kuban Kafkas sahasını* ellerinde bulundurup Moğol istilasına kadar *Avrasya step* bölgesine hükmeden *Kıpçaklar*, Orta ve Yeni Çağ'ın çeşitli Türk topluluklarının teşkilatlanmasında önemli roller üstlenirler. Çevresinde bulunan *Macar, Romen, Bulgar, Rus, Bizans, Gürcü ve Harezmsahlar* ile yakın siyasi, iktisadî ve ictimai ilişkilere girişip bu yerleşik toplumlar üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca *Deşt-i Kıpçak*'ta yaşayanların Kıpçaklaşmasını sağlayan bu boylar, "askerî dağılma" kapsamında Moğol hâkimiyeti altında olmayan *Hindistan*'da *Delhi, Suriye ve Mısır*'da ise *Memlûk Türk Sultanlıklarının* kurulmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Ayrıca işgal ettikleri *Volga, Don ve Dnyeper* gibi o devir ticaret münakaşesinin can damarı mesabesinde bulunan bu üç nehri ellerinde tutmaları, Kıpçaklara cihan tarihine iştirak hakkını vermiştir kanaatindeyim. Muhtemelen bu Türk kavmi kadar geniş bir sahayı işgal eden başka bir Türk boyuna da rastlanmamaktadır.

İşte böylesine önemli bir Türk topluluğunun genel bir tarihi yazıldığı gibi, dini tarihi konusuna da hiç el atılmamıştır. Şimdiye kadar Kıpçaklar hakkında yazılan yazılarda, ya belli bir bölgedeki Kıpçaklar incelenmiş, ya da Kıpçakların herhangi bir özelliği üzerinde durulmuştur.

Türkiye'de Kıpçaklar üzerinde hala müstakil kitap anlamında tek çalışma olma özelliğini devam ettiren bu eser, Kıpçakların zengin tarihi ve dini kültür mirası, bilimsel ve objektif bir tarih perspektifinden hareketle

ele alınıp değerlendirildiğinde milli ve kültürel varlığımızı ve hayatımızın tarihi temellerini, gerçek boyutları içerisinde daha doğru bir biçimde aydınlatmaya yardımcı olacağı gibi, bugünkü hayatımız ve kültürümüze de zenginlik katmaya devam edecektir.

Ötüken Neşriyat tarafından 2000 yılında *Kıpçak Türkleri* adıyla basılan eserin yayın evinde nüshasının tükenmesinden itibaren uzun süredir gerek telefon gerekse “e-posta” aracılığıyla şahsımdan kitap defalarca sorulup istenmiş ve günümüzde de bu talebin artarak devam etmesi, eserin ikinci baskısını zorunlu kılmıştır.

Gelen talep üzerine eserin ikinci baskısını yapmaya karar veren, Türk tarihi ve Türk kültür tarihi konusunda üst seviyede duyarlılığı ile bilinen *Ötüken Neşriyat*'a teşekkür ederim.

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL
Ahi Evran Üniversitesi İ.İ.B.F.
Uluslararası İlişkiler Bölümü
Kırşehir - 2020

GİRİŞ

1-ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Türkler, dünyanın en eski ve günümüze kadar varlığını sürdüren milletlerinden biri olup yaklaşık dört bin yıllık bir tarihe sahiptir. Tarihçiler, Çin kaynaklarına dayanarak Altay dağlarını Türklerin anayurdu kabul ederken sanat tarihçileri kuzey-doğu Asya sahasını göstermişler, bazı dil araştırmacıları da Altayların doğusunun veya Kingan silsilesinin doğu ve batısının Türk anayurdu olması gerektiğini düşünmüşlerdir.¹ Orta-Asya'daki anayurttan başlayan sürekli göç hareketleri, Türklerin aynı zamanda nüfusça kalabalık olduğunu da gösterir. Türklerin bu nüfus çokluğu ve faal durumları dolayısıyla dünya tarihinde önemli roller üstlendikleri görülmektedir.

Orta-Asya'nın ve onun devamı olan Güney Doğu Avrupa'nın bozkırları ile bu bozkırları çevreleyen dağ silsileleri ve bozkırların kenarındaki dağların etekleri ziraate elverişli olduğu için, buralarda Türkler çok eskiden beri toprağa bağlanmış ve ilk devlet teşkilatlarını da bu topraklarda oluşturmuşlardır. Geniş bozkırlar ise, daha ziyade hayvan beslemeğe ve dolayısıyla bozkır hayatına müsait olduğundan bu bölgelerde bu yaşam tarzı kısmen son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir.

İnsanlık tarihinin her sahasında sayısız kültür eserleri ortaya koyan ve dünyanın bugünkü nizamında etkili bir rol oynamış olan Türk milleti, bugün de aynı sahayı kendi vatanı olarak muhafaza etmektedir. Zaman zaman kurduğu muazzam imparatorluklar ile bu sınırların dışına taşan Türk milleti, hayat mücadelesinde bazan bizzat kendi vatanından da bazı parçaları tamamen veya kısmen terketmek mecburiyetinde kalmıştır; örneğin zamanla oralarda kurduğu devletler ve yarattığı kültür eserleri bakımından Türk tarihinin şanlı sahifelerini canlandıran batı Moğolistan ile Güney-Doğu Avrupa'nın Kıpçak bozkırlarının bir kısmı bugün Türk ülkesinin dışında kaldığı

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1993, s. 47.

gibi Kuzey Sibiry'a'da da bugün Türkler ancak azınlık teşkil etmektedirler.

Yaklaşık iki asır *Karadeniz'in kuzeyi* ve *Kuban Kafkas* sahasını ellerinde bulundurup Moğol istilasına kadar *Avrasya step* bölgesine hükmeden *Kıpçaklar*, Orta ve Yeni Çağ'ın çeşitli Türk topluluklarının teşkilatlanmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Çevresinde bulunan *Macar, Romen, Bulgar, Rus, Bizans, Gürcü* ve *Harezmsahlar* ile yakın siyasî, iktisadî ve ictimai ilişkilere girişip bu yerleşik toplumlar üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca *Deşt-i Kıpçak'ta* yaşayanların Kıpçaklaşmasını sağlayan bu boylar, "askerî dağılma" kapsamında Moğol hakimiyeti altında olmayan *Hindistan'da Delhi, Suriye* ve *Mısır'da* ise *Memlük Türk Sultanlıklarının* kurulmasına büyük katkı sağlamışlardır.²

İşgal ettikleri *Volga, Don* ve *Dnyeper* gibi o devir ticaret münakalesinin can damarı mesabesinde bulunan bu üç nehri ellerinde tutmaları, Kıpçaklara ayrıca cihan tarihine iştirak hakkını vermiştir. Muhtemelen bu Türk kavmi kadar geniş bir sahayı işgal eden başka bir Türk boyuna da rastlanmamaktadır.

İşte böylesine önemli bir Türk topluluğunun genel bir tarihi yazılmadığı gibi, dinî tarihi konusuna hiç el atılmamıştır. Şimdiye kadar Kıpçaklar hakkında yazılan yazılarda, ya belli bir bölgedeki Kıpçaklar incelenmiş, ya da Kıpçakların herhangi bir özelliği üzerinde durulmuştur. Bu nedenle bu Türk topluluğunun *dinî tarihini* ele alıp tanıtmaya çalışırken onları genel olarak *siyasî tarih* ve bazı kültürel özellikleri bakımından da elimizden geldiği kadar tanıtmaya gayret edeceğiz.

Öte yandan Kıpçakların siyasî tarihlerinin yanı sıra dinî tarihlerinin araştırılıp ortaya çıkarılmasının önemini vurgulamadan önce, genel Türk din tarihi hakkında bazı bilgiler vermek istiyoruz.

Türk din tarihi veya Türklerin en eski devirlerinden günümüze kadar uzanan dinî inanışları, uygulamaları ve yaşayışlarının tarihi, tüm boyutları ile günümüze kadar bilimsel bir yaklaşımla ele alınarak incelenmiş ve bir senteze erişilmiş değildir. Hatta, özellikle son bir buçuk asırlık dönem içerisinde Batılı araştırmacıların veya on-

² Laszlo Rosanyı, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1993, s. 136-156; A. N. Kurat, *IV-XIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 69-102; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 159-166.

ların yolundan gidenlerin dinler tarihi alanındaki eserlerine bakıldığı zaman, bu alanın en büyük otoritelerinin çalışmalarında bile, Türk din tarihine ya çok kısa atıflarda bulunulduğu veya hiç temas edilmediği görülmektedir. Bu da Türk din tarihinin, genel dinler tarihi sistematığı içerisindeki yerini henüz alamadığını, başka bir ifadeyle layık olduğu ilgiyi göremediğini gösterir. Bunun gerçekleşmesi için her şeyden önce onun bilimsel altyapısının oluşturulması gerekmektedir. Bu da, önce konunun bilimsel olarak incelenmesine temel teşkil edecek malzemenin ve verilerin ortaya konulmasına bağlıdır. Nitekim Batıda modern dinler tarihi ve hatta genel olarak din bilimlerinin gelişmesi, böylesine bir altyapının kurulması ve bunun için de öncelikle dünyanın çeşitli yerlerindeki kültürler ve toplumların dinî inanış ve uygulamalarına ait monoğrafik gözlem ve derlemelelerin filoloji, etnoloji, antropoloji, folklor, tarih, sosyoloji, psikoloji ve arkeoloji vs. bilimlerin işbirliği sonucu ortaya konulmasıyla başlamış bulunmaktadır. Ancak, gerçekte bu durum, dinler tarihi bilim dalı da dahil olmak üzere son birkaç yüzyılın içerisinde din sosyolojisi, din psikolojisi, din fenomenolojisi, dinî antropoloji ve etnoloji gibi çeşitli bilim ve disiplinlerin yer aldığı, modern din bilimlerinin gelişmesi için varit değildir. Zira hemen hemen bütün toplumlarda ve tarihin her döneminde, tüm bilimlerin gelişmesi ve büyük hamleler yapması, öncelikle bu şekildeki bir temel altyapının ve bu amaca yönelik bir ortamın oluşumunun bir sonucu olagelmıştır.³

Bu altyapı yetersizliği ve bunu sağlayacak ortamın oluşmaması bulunması olgusu, kanaatimizce ülkemizdeki Türk din tarihi konusundaki bilimsel deneme ve gayretlerin kaderini de belirlemiş görünmektedir. Bilindiği üzere, bu konudaki ilk ciddi teşebbüs, XX.yüzyılın başında kendisini sosyolojiye vermiş ve Türk tarihi ve toplumunun sosyolojisini gerçekleştirmeyi amaçlamış bulunan *Ziya Gökalp*'ten gelmiştir.⁴ Onun bu samimi gayreti, sosyoloji biliminin ülkemizdeki yeniliğinin yanı sıra Türk din tarihinin sözünü ettiği-miz bu temel altyapı eksikliğini de ciddi biçimde göz önüne sermiş bulunmaktadır.

³ Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, Kayseri, 1998, s. 1-2.

⁴ Ziya Gökalp'in Türklerin dinî tarihi konusundaki görüşleri için bkz: *Türk Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1923.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIPÇAK (KUMAN)LARIN
SİYASÎ TARİHİ

VE
YAYILDIKLARI ALANLAR

A-Kıpçak ve Kuman Kelimeleri

1- KIPÇAK KELİMESİ

Kıpçak, bir Türk kavmi ve bu kavmin rehberliği altında kurulan kavimler birliğinin adıdır. Kelimenin asıl şekli Kıvçak (Kıpçak) olup daha sonraları seslerin değişmesiyle *Kıfçak*, *Hıfçak*; *Hıfçah* şekillerinde söylenmiştir. Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak geçen bu kelime, Mahmud Kaşgarî'de *Kıvçak* şeklinde geçmekte ve şu anlamlara gelmektedir:¹

1. Türklerden büyük bir bölük,
2. Bu bölüğün oturduğu bölge,
3. Kaşgar yakınında bir yer adı.

Kutadgu Bilig'de bu kelime dört yerde geçmektedir.² Radloff'un da işaret ettiği gibi burada bu kelime "kovi" kelimesi ile birlikte geçtiği için bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünülebilir. Halk inanışlarında da Kıpçak kelimesi kovi veya kovuk kelimeleri ile birleştirilmektedir.³ Örneğin Oğuz Destanı'na göre, Oğuz Kağan'ın "İt Barak" ülkesini fethi esnasında beylerinden birinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğumu yaklaşınca yakınlardaki içi oyulmuş olan bir ağacın içinde çocuğunu doğurdu. Durum Oğuz Kağan'a intikal ettirilince, Kağan ona Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaç anlamına gelen Kıpçak adını koydu.⁴ İranlı Tarihçi Reşidüddin Câmîü't-Tevârih adlı eserinde

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, (çev: Besim Atalay), Ankara 1992, II, s. 276; III, s. 351.

² Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig-I*, Metin, (nşr: Reşid Rahmeti Arat, (Bevt: 2477, 2639, 3407, 5133), Ankara-1991, s. 261, 277, 343, 512.

³ G. Hazai, "Kıpçak", *The Encyclopedia of Islam*, (New Edition), V, Leiden, 1979, s. 125; *Türk Ansiklopedisi*, "Kıpçak", XXII, (M.E.B), Ankara, 1975, s. 40.

⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, "Reşideddin Oğuznamesi" Tercüme ve Tahlili,

Kıpçak/kıwcak adını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde açıklayarak *Kutadgu Bilig* ve efsanelerde geçen anlamları teyid etmiştir.⁵ Ahmed Rifat ise Kıpçak kelimesini bir kavim adı şeklinde değerlendirerek şöyle tarif etmiştir: “*Kazan, Volga* ve Don nehirleri ile Kırım havalisinde Cengizogullarının bir şubesini oluşturan hükümete veya orduda bulunan tatar kavimlere verilen isimdir.”⁶ Rasovsky de Kıpçak kelimesini bir Türk kavmi olan Kimekler’in bir kabilesinin ismi olarak değerlendirmiş ve zamanla bu kelimenin bütün Kimekler’e şamil olduğunu belirtmiştir.⁷

Kıpçak Türkleri’nin önem arz eden bir özelliği, tarihleri boyunca bu kavmi tanımlamak için bir çok adın kullanılmış olmasıdır. Pritsak, analiz amacıyla bunları “*yerli adlar*” ve “*yabancı adlar*” olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır.

Yerli adlar:

1. Kıpçak:

a. Müslümanlar ve İslâmî tarih ve coğrafya edebiyatında kullanılmıştır. (VIII.yy’dan itibaren başlamıştır)

b. 1240 yıllarında Moğol metinlerinde geçmektedir. Moğollar Türklerden almıştır.

c. XIII.yy’dan itibaren Çin metinlerinde görülmektedir. Çinlilere muhtemelen Moğollardan geçmiştir.

2. **Kuman:** Takriben 1080 yıllarından başlayarak genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılmıştır.

3. **Kun:** Bu Macarlar’ın Polovetsler için kullandığı addır. 1086’dan itibaren kullanılmıştır.

Yabancı adlar:

4. **Polovets:** 1055’den itibaren eski Rus metinlerinde geçmektedir.

İstanbul, 1982, s. 26; Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara, 1983, s. 14; Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, (haz: Zühal Kargı Ölmez), Ankara, 1996, s. 238-239; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara, 1998, s. 185-186.

⁵ E. Bretschneider-M. D, *Medieval Researches*, II, London, 1888, s. 68-69; Nevzat Özkan, *Türk Dünyası (Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat)*, Kayseri, 1997, s. 25.

⁶ Ahmed Rifat, *Lügat-ı Tarihîyye ve Coğrafîyye V*, İstanbul, 1300, s. 267.

⁷ Hazai, “Kıpçak”, *The Encyclopedia of Islam*, V, s. 126; Laszlo Rasony, “Tuna Havzasında Kumanlar”, *Bellekten*, III/11-12, Ankara, 1939, s. 408.

5. **Pallidi:** Bremenli Adam tarafından “Gesta”sında muhtemelen 1072-1076 yıllarında kullanılmıştır.

6. **Valwen:** (Latincesi:Valvi, Flavi/Falones/Valoni), XIII.yy’ın ilk yarısındaki Orta, Aşağı Almanca (ve Latince) metinlerde görülmektedir.

7. **Xarteks.** Urfalı Mateos’un Ermenice yazılmış kitabında 1050/1051 olaylarında geçer.⁸

Bu tasnife göre, bu boy için kullanılan yedi ad kronolojik olarak; Kıpçak, Polovets, Kuman, Kun, Pallidi, Valwen/Falavi, Xarteks şeklinde sıralanabilir.

Yukarıda zikredildiği üzere bu göçebe kavmin en eski Türkçe adı Kıpçaktır. Bu ad “kıp” köküne güçlendirici “çak”ekinin verilerek isme dönüştürülmesinden meydana gelen Türkçe “Kıpçak” teşkilinden kaynaklanmaktadır. Bu ek Osmanlıca “kabıcağ-kabucak”da da vardır. (kabık-ka buk+çak)⁹

Netice itibariyle yukarıda belirtmeye çalıştığımız bütün verilerden bu kelimenin, bir Türk kavmi veya kavimler birliğine veya belli bir bölgeye verilen ad olarak algılandığı; içi çürüyüp boşalmış ağaç ve kovuk, boş-ağaçsız çöl gibi anlamlara geldiğini göstermektedir.

2- KUMAN KELİMESİ

Dilciler, Kuman kelimesinin temelinde Türkçe(>Moğolca) kuba kelimesinin yattığı görüşündedirler. Aslen Hakas-Altay Türkçesi grubunda görülen bu kelimenin manası “*soluk, solgun, sarımtrak*”tır. Kelime Kaşgarlı’nın *Divan*’ında (1074-1076’da) görülmekte ve “*kırmızı ile sarı* arası bir renk”olarak izah edilmektedir.¹⁰

⁸ Bu tasnif için bkz:Omeljan Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, (çev:Eşref Bengi Özbilen),*T.D.A*, sa: 94 İstanbul, 1995, s. 153-154; *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, (çev:Hrant D.Andreasyan), Ankara,1987, s. 91; G. Hazai, “Kuman”, *The Encyclopedia of Islam*, V, (New Edition), Leiden, 1979, s. 373.

⁹ Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, *T.D.A*, sa: 94, s. 154-163; Bretschneider-M.D, s. 69; Kıpçak kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Melek Özyetkin, “Kıpçak (Kuman) Türkleri I”, *Kırım Dergisi*, II/6, Ankara, 1994, s. 16-18.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati’t-Türk*, III, s. 217; IV, s. 372; Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, *T.D.A*, sa: 94, s. 156.

Şark kaynaklarındaki Kıpçakların adı Batı kavimlerinde ve Ermeniler’de farklı şekilde geçmektedir. Bu bakımdan bozkırlı Türk toplulukları arasında istisna teşkil ederler. Onlara Bizanslılar “*Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani*”, Ruslar “*Polovets*”, Almanlar ve diğer bazı batılı milletler “*Falben, Falones, Valoni, Valwen, Pallidi*”, Ermeniler “*Xarteks*”, Macarlar “*Kun*” demişlerdir.¹¹ Latin kaynaklarında Bizanslıları takiben Kuman adı geçiyor. Türkçedeki Kuman adı ise Bizanstan alınmış olabilir.

Ruslar, Almanlar, diğer Batılılar ve Ermeniler tarafından verilen isimler, aslında renk (sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı) ifade eder. Adlarının ilk defa geçtiği Rus Kroniki’nde (1055-1056) Türkmen, Peçenek ve Tork (Uz)’larla aynı cinsten oldukları belirtilen Kumanlar,¹² anlaşıldığına göre buralarda, daha ziyade dış görünüşleri ile tanımlanmak istenmiştir. Esasen doğulu ve batılı kaynaklar, Kumanlar’ın kumral saçlı ve sarışın olduklarında fikir birliği içerisindeyler.¹³

Pritsak, Kuman ve Kun kelimelerinin etimolojisi üzerinde durmuş ve bu konuya yaklaşımı şöyle olmuştur: Ona göre, Kuman kelimesinin sonundaki “n” harfi problem meydana getirmektedir. Karl Heinrich Menges buna şu şekilde yaklaşır: “Bu nâdir rastlanan bir isim eki, -n, veya daha ziyade eski tip bir çokluk eki -an/-en olabilir. Meselâ bu Kaşgarlı’da da er “erkek”, çokluğu er-en “erkekler” olarak görülür.¹⁴

Yine Pritsak, şimdiye kadar bilim adamlarının Arap-Norman coğrafyacı el-İdrisi’nin(1154) naklettiği şekiller olan el-Kumânîn (Kumanlar) ve Kumâniye (Kumân Ülkesi)’ni dikkate almadıklarını belirtmekte ve bunların ikinci hecedeki “a” harfinin uzun olduğunu açıkça gösterdiğini açıklamaktadır. Ona göre bu da Kumân kelimesindeki “-n” ekinin kaldırılamayacağı manasına gelir. Geriye kalan tek alternatif çokluk eki olan -an’ ekidir ki, bu da, terim kolektif bir boy konfederasyonunu tanımladığı için mantıktır. Böylece ke-

¹¹ Hazai, “Kıpçak”, *The Encyclopedia of Islam*, V, s. 125-126; Rasyonı, *Tarihte Türklük*, s. 136; Mustafa Uğurlu, *Münyetü’l-Guzât*, Ankara, 1987, s. 7; Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461)*, Ankara, 1989, s. 11.

¹² Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 183.

¹³ Hazai, “Kuman”, *The Encyclopedia of Islam*, V, s. 373; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 175; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 70-71.

¹⁴ Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, *T.D.A.*, sa: 94, s. 156.

İKİNCİ BÖLÜM

KIPÇAKLARDA KÜLTÜR
VE
MEDENİYET

A- Kıpçakların Dili (Kıpçak Türkçesi)

Kıpçak lehçesine ait müstakil eserlerin yazıldığı ilk dönemler, Türk dili için dönüm noktasıdır. Göktürk, Uygur, Karahanlı çizgisinde tek bir kol halinde gelen Türkçe, Harezmi döneminde XIII. yüzyılda dalgalanmaya başlayıp XIV. yüzyılda artık belirgin kollara ayrılmıştır. Aynı yüzyıllarda Harezmi merkez olmak üzere kuzeyde Harezmi-Altın-ordu, Altınordu-Kıpçak, Kuman-Kıpçak isimleri altında gelişmeler görülürken aynı kola paralel bir gelişme de güneyde ortaya çıkıyordu. Güneydeki bu kol içinde ise asıl Memlûk Kıpçakçası, Oğuz (~Türkmen)-Kıpçak karışımı ve asıl Oğuzca (~Türkmence) farklılaşması gözleniyordu. Aynı yüzyıllarda doğuda Kıpçak lehçesi ile aynı kaynaktan beslenen Doğu Türkçesi (~Çağatay Türkçesi) sahneye çıkarken Oğuz-Türkmen temeline dayanan Batı Türkçesi öteki üç koldan farklı olarak gelişimini devam ettiriyordu.

Görüldüğü gibi, batı dışındaki kollarda Kıpçak lehçesinin doğrudan bir ağırlığı vardır. Lehçelerin teşekkülünde kesin tarih vermek ve coğrafi sınır çizmek mümkün değildir. Ayrıca XIII. yüzyılda Çingiz (~İlhanlı ~Moğol) ve XIV. yüzyılda Timur (~Moğol) akınlarını da hesaba katarsak karışık tabloyu dil-tarih-coğrafya açılarından tamamlamış oluruz.

İşte bu yüzden XIII-XIV. yüzyıllarda yazılmış bazı eserler bilim adamları tarafından müstareken net bir yere konulamamıştır.

Kıpçakların uzun süre Türkmenlerle birlikte yaşamaları, Kıpçakçanın Türkmence ile yakın temasta bulunmasına neden olmuştur. Bu yakınlaşma yüzünden Kıpçakça metinlerin dili, Türk dili tasniflerinde net bir yere konulamamıştır. Genellikle kuzey grubuna giren Kıpçak lehçesi ile batı (~güney-batı) grubuna giren Türkmencenin kendi hususiyetlerini konuşma dilinde muhafaza etmelerine rağmen, eserlerde farklı lehçelere ait özelliklerin yan yana bulunması bazı tereddütlerin doğmasına sebep olmuştur. Kıpçakça denilen bazı eserlerin

Kıpçak-Türkmen grubu şeklinde adlandırıldığına da rastlanmaktadır. Olayın aslına bakıldığı zaman bu kavimlerin tarihî seyri de bu karışıklığın var olduğunu göstermektedir. Kaşgarlı'nın genellikle Oğuzca ve Kıpçakçayı birlikte zikrettiği görülüyor. Bundan da bu lehçelerin birbirinden çok farklı özelliklere sahip olmadıkları anlaşılıyor. Zamanla Oğuzlara dahil olan birtakım Türk kitlelerin güneye, Kıpçakların kuzeye göç ederek yerleşmeleri bu iki lehçede tabiatıyla önemli bazı farklar ortaya çıkarmıştır. Sonra tekrar özellikle Mısır'da kaderin bu iki Türk lehçesini birleştirmesi, bu devir dil yadigârlarında Kıpçak ve Türkmence kelime ve özelliklerin kesin olarak tespit edilip ortaya çıkarılmasında güçlükler oluşturmuştur.¹ O kadar ki, birçok kelime ve ekin Kıpçakça mı, Türkmence mi olduğu hususunda, bu eserler arasında bir birlik olmadığı gibi bazen de tezatlıklara rastlandığı belirlenmiştir.² Hatta F. Korş'ın bunlardan "*Tercüman*" ve "*el-İdrak*"ı Türkmence üzerinde yazılan eserler olarak kabul etmesi ayrııcı özelliklerin pek açık olmadığına delil olarak gösterilmektedir.

Bir de bu eserlerde bahsedilen "Halis Türkçe" terimi ile neyin kastedildiği meselesi vardır. Örneğin bugün Türkiye'de Türkçe denilince Türkiye Türkçesinin kast edilmesi tabiidir. Bu eserlerde de bu değinilen hakim unsurdan Kıpçakların dili olan Kıpçakçanın kastedilmesi muhtemeldir. Fakat Kıpçakça ile Türkmence'nin yan yana bulunması ve bütün eserlerin Kıpçakların hakim bulunduğu bir dönemde yazılmamış olabileceği, eserlerin bir kısmında Kıpçakçanın esas olmadığı kaydının olduğu halde bazısında olmaması, B. M.'in isminde "Türkçe ve Kıpçak lügati" denilmesi, bu eserlerin müelliflerince "Türkçe" veya "halis Türkçe", "Kıpçakça", "Türkmence" terimlerini kullanırken neyi kast ettikleri, her zaman aynı şeylerin kastedilip edilmediği veya bu yazarların hepsinin zikrettikleri lehçelere vukufları derecesinin bazı tereddütler uyandırdığı belirtilmektedir. *Tercüman* yayımcısı Houstma'nın da işaret ettiği bu konu, A. İnan tarafından genel olarak ele alınmakta ve *Divanü Lügati't-Türk*'ün Sultan Baybars zamanında istinsah edilmiş olması ve *Kutadgu Bilig*'in

¹ Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi" *T.D.E.D.*, XII, İstanbul, 1963, s.177.

² Abdülkadir İnan, "XIII-XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, Ankara, 1953, s.54-58.

bir nüshasının Mısır'da Türk emirlerinden Aydemir'in kütüphanesinde bulunması gibi nedenlerle Kıpçakça eserlerdeki "halis Türkçe" terimi ile Kaşgari'nin "Hakaniye Türkçesi" terimi arasında ilişki kurulmakta ve Türk dünyası için ortak bir yazı dili fikri üzerinde durulmaktadır.³

Netice itibarıyla bu konuda şunu belirtmekte yarar vardır. Kıpçakçayı Kumanca (C.C.) ve Kıpçakça (diğer eserler) şeklinde ayırmak doğru değildir. İkisi de aynı lehçelerdir. *Codex Cumanicus* ile diğer eserler arasındaki farkın sadece yer, zaman ve muhit farkı olduğu zikredilmektedir. Çünkü bu farklara rağmen ses ve kelime bilgisi özellikleri bakımından önemli ayrılıkların bulunmadığı görülür. Dilciler, bu kadar farkın *Codex Cumanicus*'un İtalyan ve Alman bölümleri arasında da bulunduğunu, bu tip farklara aynı muhitteki (İslâmî) eserler arasında da rastlanabileceği noktasından hareketle ikisinin de "Türkçe" olduğunun hatırdan çıkartılmaması üzerinde durmaktadırlar. *Kıpçak Türkçesi*, değişik tasnif ve başka isimler altında da zikredilmekle beraber genellikle orta dönem Türkçesinin batı gurubuna giren bir lehçe olarak kabul edilir. Kıpçaklar, kendilerinden önce Doğu Karadeniz'e göç eden bazı kavimleri de bünyelerinde toplayarak kuzey Türkçesinin batı kanadını oluşturmuşlardır.⁴ L. Ligeti, günümüzde Balkar, Başkırt, Karaçay, Karaim, Kara-Kırgız, Kazan, Kazak-Kırgız, Kırım, Kumuk, Nogay, Mişer, Özbek, Tobol ve Tura gibi kavimlerin Kıpçak şivesinde konuştuklarını belirtmektedir.⁵

Kıpçakların siyasî tarihlerinden bahsederken bunların siyasî bir birlik kuramadıklarını, ancak geniş bir sahaya yayılan büyük bir kitle olduklarını belirtmiştik. İşte 1338 yılında Fransisken rahibi Pascal de Victoria, Kuman dilinin bütün Orta Asya'ya yayılan, Çin'e kadar her yerde anlaşılan ve Uygur harfleri ile yazılan bir dil olduğunu söylediği⁶ vakit, bununla aynı zamanda geniş sahada yaşayan Türkler

³ İnan, "XIII. ve XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe", *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*ı (Belleten) Ankara, 1953, s. 60-62; A. Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s.XIX-XX.

⁴ Edward Allworth, *Central Asia*, (Columbia University Press), New York, 1967, s. 72-78; Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, s. XIX-XX; Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi*, Erzurum, 1986, s.3.

⁵ Reşit Rahmeti Arat-Ahmet Temir, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *T.D.E.K.*, Ankara, 1976, s. 314.

⁶ Allworth, s. 72-73; Arat, "Kıpçak", *İA*, (M.E.B), VI, s.715.

arasındaki dil ve dolayısıyla kültür birliği hakkında da bir gerçeği tekrarlamış oluyordu. Çünkü Güney Doğu Avrupa'ya gelen Türkler de aynı milletin ve aynı kültürün birer temsilcilerinden başka kim-seler değiller idi.

Kıpçakçanın ses bakımından yapısı hakkında bizzat *Codex*'te geçen yazılış ve tespit şekillerinin oldukça açık fikir verdiği belirtilmektedir. Şöyle ki, Türk ağızlarının bir çoğunda, hâlâ mevcut sekiz vokalın (sesli harf) yanında bir de varlığı uzun tartışmalara yol açan kapalı “e” ile uzun vokal bulunmaktadır. Örneğin “eşit-/iştir-, ber-/bir-, keçe-/kiçe-” kelimelerinde olduğu gibi.⁷

Kıpçakçada vokal sisteminin, eski Türkçeden beri en az değişikliğe uğradığı söylenebilir. Eski uzun vokaller, dağınık da olsa kendini muhafaza etmiştir. Örneğin; “toodak- tîdak-todak” kelimelerinde olduğu gibi.⁸

Kıpçakça metinler, uzun veya kısa aralıklarla tespit edilmiş ve istisnah edilirken deşışmelere uğramıştır. Örnek: “küyegü-köyöv, igne-ine” kelimelerinde görüldüğü gibi.⁹

Kıpçak Türkçesi üzerine yazılan Arapça eserlerde Kıpçakça kelimelerin yazımında Arap harfleri kullanılmıştır. Arap yazısının Kıpçakçada kullanılan bütün sesleri vermeğe yetmediği için, yazarlar P, Ç, O, J gibi bir takım sesleri yazmak üzere bazı çarelere başvurmak zorunda kalmışlardır. Kıpçakça p sesi Arapça b veya f harfiyle yazılmıştır. Kıpçakça ç sesi Arapça c bazen Farsça ç harfiyle gösterilmiştir. J sesi yerine ise n, nk ve ğ ve g harfleri kullanılmıştır.¹⁰

Codex Cumanicus'ta Kıpçak kelimesi memleket ismi olarak geçer, buna karşılık eserin dili, esas, yani Türkçe metinde¹¹ “Tatarça” ve “Tatar til” olarak gösterilmiştir. Gerçekten *Codex C.*'daki dil malzemesi bugünkü eski Kıpçak toprakları üzerinde konuşulan lehçelerle, özellikle de Kazan Tatarcasıyla bir çok benzerliklere sahiptir. Bu nedenle bazı dilciler Kıpçakçaya Tatarca da demektedirler.¹²

⁷ K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (*Codex Cumanicus*'un Türkçe Sözlük Dizini), çev: Kemal Aytaç, Ankara, 1992, s. 29, 69, 95.

⁸ Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, Budapeştini, 1981, s. 110; Grönbech, s. 193.

⁹ Kuun, C.C, s. 102-114.

¹⁰ Allworth, s. 77; Safran, s. 44.

¹¹ Kuun, C.C, s. 119,122.

¹² Annemarie Von Gabain, “Die Sprech des *Codex Cumanicus*”, *Fundamenta I*, 1959, s. 46-47.

İNDEKS

(Kıpçak ve Kıpçak Türkleri tabirleri eserin tamamına yaygın olduğundan ayrıca indekse alınmağa gerek görülmemiştir)

A

- Abaga 102
Abazalar 75
Abbasiler 321
Adana 109-110
Afganistan 69, 133, 135-136, 276
Ahıl-Kelek 71
Ahılkelek 64, 155, 297
Ahincanov 29, 45, 47, 139, 191, 194
Ahıska 153, 155, 297-298
Ahıska Türkler 153i
Ahlat 65, 73
Ahmet b. Tulun 99
Akbaş 84
Akka 109, 114
Akkuş 84
Alaaddin Aytekin el Bundukdâri 107
Alaaddin Keykubat I 73
Alaaddin Mesud (Şah) 120
Alaaddin Muhammed 69
Alan 57, 128
Alanlar 74-75, 126, 152
Alaslama 220
Alauddin Tekiş 66
Alazlama 233
Aleksandır İvan 89
Aleksios 54
Algetsuyu 71
Alma-Ata 169, 175, 275
Almanca Codex 28, 308
Almanlar 38
Alp Arslan 70, 154, 285
Alpar 80
Alp-eri 121
Altay 21, 37, 70, 72, 74, 129, 138, 184, 201, 205, 210-211, 226, 237, 243, 246, 254, 286
Altay dağları 21
Altay Tatarı 138
Altay Türkleri 205
Altınoba 56
Altınordu Altınordu 31, 77-78, 84, 88-97, 110, 114, 135, 137, 140-141, 147, 156, 161, 183, 189, 191, 193-194, 261, 263-266, 268-269, 271, 278, 282-283, 288, 299, 323-324, 329, 334
Anadolu 24, 30, 53, 60-61, 63, 65, 69, 71-74, 85, 87, 94-95, 101, 109-110, 131, 133, 140-141, 144, 146-150, 152, 154-157, 173, 178, 180, 182, 189, 191-192, 210, 214, 216, 218, 220, 222, 249, 253-254, 262, 268, 272, 274, 277-278, 280-281, 285-286, 294-295, 297-298, 301, 304-305, 322, 330, 333
Anbese b. İshak 99
Anı 296-297
Anuş Tigin 65
Aphaza 62
Arabistan 109, 269
Arafat Dağı 211
Aral gölü 47
Aram Şah 117-118, 120
Araplar 51, 316
Ardahan 154-155, 296-298
Ardanuç 155, 297

- Argınlar 95
 Arnavutluk 52, 81, 86, 88
 Arpaz 157
 Arthur Koestler 30, 317
 Artuklu 63, 71
 Artvin 155, 297
 Asena 226
 Aslis 109, 114
 Asturhan 92, 95-97, 265
 Asturhan Hanlığı 95-96, 265
 Astrahan 95-96, 137, 262
 Asya Asya 21, 31, 41-42, 46-47, 51, 57,
 68, 74, 89, 95, 101, 125-126, 128,
 134, 139-140, 152, 163, 184, 190,
 199-200, 202, 208, 210, 216, 218,
 223, 225-228, 237-240, 249, 252-
 253, 259-260, 263-264, 270, 286,
 290-294, 298, 301, 316, 320-321
 Aşağı Dnyeper 47, 57, 129
 Aşağı Don 60-61, 94, 127-129
 Aşağı İdil 50, 77, 88-89, 128, 323
 Aşağıçavuşlu 157
 Aşağıkumanit 157
 Atabekü'l-Asakir 104
 Atrak 59-60, 62, 64, 70, 130, 295
 Auguste Bailly 29, 53
 Avar Türkleri 142
 Avarlar 81-82, 235, 302
 Avrasya step 15, 22, 48
 Avusturya 78, 80, 184, 301-302
 Ay Tengri 200
 Ay-ata 228
 Aylam Han 117
 Ayn Calut 106-107, 111, 287
 Azak Denizi 49, 94, 128-129
 Azerbaycan 17, 63-65, 69, 71-74, 110,
 131, 138, 150, 153, 274, 293-294,
 326
 Azgur 297

B

- Babadağı 279
 Babayurt 150
 Babür İmparatorluğu 125
 Badaun 117-118
 Bağbars 84
 Bağdad 69, 106, 108, 110
 Bahçesaray 189, 325
 Bahri Memlükler 103
 Bahriye Memlükleri 103-105, 107
 Balaban 8, 116, 120-125, 289, 330
 Balandır 42
 Balbal 9, 188, 239, 249, 252-253, 332
 Balballar 253
 Balika 85
 Balıstok 148
 Balkar 151-152, 163, 273
 Balkarlar 150, 152
 Balkaş gölü 47
 Barak 35, 84, 91
 Baran 117
 Barda 71
 Barınlar 95
 Bars 84
 Basaraba 83-84, 143
 Basarabya 84, 303
 Basralı Hoca Cemaleddin 121
 Bastı Han 75
 Başkırdistan 138-139, 227, 267
 Başkırlar 45
 Başkırt 91, 133, 139, 163, 227, 266, 297
 Başkor 139, 227 t
 Başkırdistan 92, 137
 Başkırt 42, 137, 139-140, 203, 211,
 213, 216, 225, 227, 258, 266-267
 Başkırt Türkleri 139-140
 Batı Göktürk 43
 Batı Sibiry 98, 127, 129, 263, 271
 Batı Traky a 87, 145-146, 213, 221, 244,
 280
 Batıniler 109
 Batu Han 76-77, 79, 90
 Bayat 200, 322
 Baybars 102-103, 105-112, 114, 162,
 287-288, 329

İNDEKS

- Bayburt 297
 baydara 243, 286
 Baykent 291
 Beçene 91
 Bela 55, 77, 79-80
 Belçir 84
 Belh 136, 276
 Benek 79
 Benga 118-119, 123 1
 Berduj 71
 Berendey 84
 Berendi 91
 Bergü 91
 Berke 110-112, 172, 261, 263-264, 266, 269, 278
 Berke Han 110-111, 261, 263, 266, 278
 Berkuk 115, 165, 175
 Beşevliyev 30, 235, 238
 Beyrut 64, 73, 100, 103, 114, 121, 203, 319
 Bihar 118
 Bilad-i Hazar 140
 Bilge Kağan 244, 247
 Bilik 84
 Bilsan 119
 Bizans 15, 22, 29, 36, 38, 48-50, 53-54, 57, 70, 79, 84-85, 87-88, 94, 110, 128, 145-146, 154-156, 181, 219, 241, 281, 285, 290, 294, 302-304, 316-317, 319-321, 323, 326
 Bodin-inli 206
 Bohemya 79, 130
 Bolu 55, 127 ş
 Bonyak 54, 56, 58-59, 79
 Bor 157
 Borçalı 71, 152-153, 189, 254, 274, 295
 Borçoğlu 107
 Bornak 157
 Borsunca 157
 Bosna 52, 86
 Bozdoğan 84
 Bönek 54, 56, 226
 Budapeşte 170, 175
 Budist 224, 230, 259-260
 Budizm 210, 260, 272, 290-292
 Budun İnli 210
 Buğa 84, 134
 Buğra Han 123-124
 Buhara 117, 276, 289, 291
 Bulgar-/lar 15, 22, 30, 42, 47, 57, 70, 76-77, 82, 84-89, 93, 95-96, 128, 137, 148, 152, 154, 188, 191, 211, 220, 228-229, 232, 235-236, 238, 241, 247-248, 257, 260, 263, 265, 278, 295, 302-303, 317, 320, 329, 332
 Bulgar Devleti 137
 Bulgar Türkleri 82, 88, 188, 220, 229, 247-248, 302-303
 Bulgaristan 52, 85-89, 129, 142, 145-148, 254, 277-278, 280, 300, 302-303, 333
 Bun-Turki 62
 Bunyanak 150
 Burcî Memlûk Sultanlığı 114
 Burçoğlu 91
 Bursal 157
 Burtas 57, 128
 Buynak 150
 Buztagata 210

C

- Cabala 114
 Câmîü't-Tevârih 35
 Canik 156
 Cavaket 296
 Cay 218, 233
 Cebe-Noyan 74-75
 Celaleddin Harezşah 65, 69, 119
 Celâm nehri 117
 Cemaleddin Muhammed 117
 Cend 66-68, 70
 Cenevizliler 269
 Cengiz Han 48, 84, 91, 111, 207, 225, 257, 261, 263, 289
 Cengizogulları 36

- Codex Cumanicus 10, 17, 27-28, 39, 163-166, 168, 178-180, 185-186, 190, 192, 203-204, 206, 244-246, 252-253, 268, 299, 305-310, 312-314, 333
- Codex Petrarque* 166
- Comania 128
- Cumanus 38
- Curteo de Arges 83
- Cüveynî 29, 69, 239, 241

Ç

- Çaçılga 235
- Çakan 53-54
- Çak-Kalesi 155, 285
- Çalap 200
- Çar Asen 87
- Çarcov 136, 276
- Çekoslovakya 78, 142, 145, 301-302
- Çerkesler 151
- Çerkez 75, 105, 114-115, 132
- Çerkez Memlûkları 115
- Çernigov 55-56, 60, 127, 299
- Çıldır 60, 64, 71, 131, 155, 298
- Çimkent 275
- Çin 21, 29, 36, 41, 46, 48, 69, 90, 126, 163, 184, 199, 202, 206-207, 210, 215-216, 218, 226, 228-230, 236, 238-240, 247, 249, 260, 291, 296
- Çobanoğulları 156
- Çora Batır 216
- Çoruh 64
- Çoruk 30, 57-60, 62, 64-65, 70-71, 73, 130-131, 155, 181, 248, 261-262, 285, 295-298
- Çökeksu 157
- Çu 41, 47, 51, 69
- Çufut 325
- Çurtan 91
- Çust 117
- Çuvaş 137
- Çuvaşistan 92, 137

D

- Dağistan 131, 150-152, 272, 274
- Dako-Romen 81
- Dallioz 157
- Daniil 75, 299
- David II 59, 62-63, 70, 130-131, 181, 295, 297
- Dede Korkud 29
- Delhi 15, 22, 48, 116-125, 183, 288-289, 330
- Delhi Türk Sultanlığı 116-120, 124-125, 288-289, 330
- Deliorman 147, 277-278, 280
- Deli-Orman 82, 85
- Demiurge 204
- Derbent 63, 74, 150, 181
- Derster 52
- Deşt-i Kıpçak 15, 22, 48, 52, 66, 78, 89-91, 94, 107, 110, 112, 127, 132, 156, 178, 182-183, 186-188, 192-194, 203, 252, 257, 261, 286-287, 299, 330
- Deus otiosus 205-206, 229
- Did-Gorni 71
- Dimeşki 91, 139
- Dmanis 71
- Dnepr 56-57, 94, 193
- Dnestr boyları 79
- Dnyeper 15, 22, 47, 52, 57, 127, 129
- Dobrotiç 85
- Dobruca 82-86, 89, 144-145, 148, 180, 221, 227, 254, 277-280, 282, 301, 304, 333
- Dobruca Türkleri 144, 221, 277
- Doğu Avrupa Yahudileri 25
- Doğu Karadeniz 64, 154-155, 163, 285, 294
- Dolob gölü 58
- Don 15, 22, 36, 47, 49, 52, 57, 60-62,

İNDEKS

- 75, 77, 86, 88, 94, 127-130, 136, Don-Kuban 62
 294-295, 316, 333 Donyeç Don 47
 Doneç 60, 77, 79 Düzpelit 157

E

- Eberhard 29, 40-41, 207-208, 210, 212, Ergenekon 226, 281
 215-216, 228, 230, 238-240 Ermenistan 60, 150, 153, 274, 298, 321,
 Ebu'l-Fida 29, 203-204, 208 324
 Eckhart 29, 78-81, 301-302 Erzurum 64, 71, 73, 105, 139, 148, 150,
 Eclad 42 153, 163, 181, 264
 Eflak 78, 82-83 Esenköy 157
El-Asarü'l-Bakiye 215 Eski Türk Dini 317
 Elegez dağı 297 Eşnas 99
el-İdrak 162, 168 Eşterek 297
 el-Mansur 112, 269 Evliya Çelebi 29, 278, 325
 el-Melik 112 Eyyübiler 100-102, 287
 Erdel 78, 81-82

F

- Fakih 172, 215 Frank 70, 113
 Falben 38-39 Fransisken 163, 166-167, 268, 306, 333
 Fallus kültü 205 Fransisken rahipleri 167, 268
 Fatımiler 100 Fridrik Badenber 80
 Fergana 100, 231 Frikya 156
 Fertö 54 Fu-yun-se 230
 Filistin 102, 287, 321 *Fütâhu's-Selâtin* 117
 Firuz Şah 124

G

- Gagauzlar 30, 148-149, 277, 303 292, 317, 331-332
 Gan-tsuan-şan 209 Göktürk 43, 161, 201, 208, 210, 220,
 Garagum 136 226, 228, 237, 316
 Gazaria 140 Göle 71, 297
 Gepidler 81 Gözleve 189, 325
 Gerdizî 41, 51, 215 Gregoryan 296-297
 Ghagra 124 Gregoryan Ermeni Mezhebi 297
 Gıyasüddin Balaban 120 Grozni 150
 Gomagorgo 157 Gulam-hâne (köle mektep) 72
 Gomanıyınbirlik 157 Gumilev 30, 206, 226
 Gotlar 81 Güney Doğu Avrupa 17, 21, 164, 330
 Göçürme 233 Güney Rusya 47, 50, 78-79, 127, 191-
 Gök gölü 215 192, 324, 334
 Gök Tanrı 199-201, 204, 206, 225, 229- Gürcistan 48, 59-60, 62-65, 70, 72, 74,
 230, 237, 243, 260, 262, 265, 272, 77, 130-131, 150, 153-154, 207,

- 211, 254, 274, 285, 295, 298
 Gürcü-/ler 15, 22, 59, 62-65, 70-72, 74,
 106, 130-131, 181, 248, 294-298, 329, 333
 Gürcü Türkleri 298
 Gvalyör 117

H

- Halep 101, 107, 189
 Halife Mu'tasım 99
 Han Tanrı 210
 Han-yoan 209
 Harezmşahlar 15, 22, 48, 65-69, 329
 Hartli 64
 Hasanyurt 150
 Hayılga 236
 Hazar-/lar 25, 29, 31, 47, 49-51, 57, 70,
 73, 95-97, 128-129, 140-141, 150,
 152, 191, 194, 220, 239, 247-248,
 262, 292, 294, 316-327, 334
 Hazar denizi 47
 Hazar Devleti 50, 323-324
 Hazar Kağanı 49
 Hazar Kağanlığı 49, 320
 Hazarya 140
 Hefalitler 238
 Hetum 108
 Hidrellez 281
 Hıfçah 35
 Hıfçak 35
 Hindistan 15, 22, 29, 48, 69, 116-120,
 122-123, 125, 132, 157, 285, 288-
 289, 322, 330, 333
 Hinduizm 288
 Hint 121, 184, 199, 208, 238, 322
 Hıristiyan Kıpçaklar 268, 299, 304-306
 Hıristiyan Türkler 30, 54, 149, 305
 Hıristiyanlık 12-13, 25, 30, 68, 259, 261,
 265, 268, 290-294, 299, 303, 306,
 308, 317, 332-333
 Hoca Ahmed Yesevî 261
 Huang-ho 126
 Hun-/lar 41, 81, 126, 150, 207, 209,
 215, 223, 228, 231-232, 234, 237-
 238, 243, 245, 248, 288, 302
 Hülâgü Han 111
 Hüsameddin Çoban 73-74, 267
 Hüsameddin Toruntay 113

İ

- İbn Batuta 29, 121-122, 124, 182, 187-
 188, 194, 235, 239, 241, 264, 268,
 299, 306
 İbn Bibi 101
 İbn Fazlan 29, 202-203, 205-206, 216,
 223, 226, 235, 237-239, 241-243,
 245, 247-248, 250-253, 294
 İbn Haldun 29, 101, 103-104, 108, 112-
 114, 132, 286
 İbn Havkal 29, 257, 317
 İbn Hurdâdbih 41
 İbn Tağriberdî 100, 103-104
 İbn'ül-Esir 64
 İdi 200
 İdil 49-50, 52, 74, 76-77, 88-89, 92-94,
 97, 126-129, 133, 137-138, 190,
 247, 262-266, 275, 283, 323, 330,
 333
 İdil-Ural 133, 137-138, 262-264, 266,
 330, 333
 İduk 208-210, 216-217, 237
 İduk Baş 210
 İduk Ötüken 209-210
 İduk Yer-su 210
 İgor 61
 İgor Destanı 61
 İhşidiler 99-100
 II. Asen 88
 II. Terter 88
 İlbari 117, 121
 İlbasar 84
 İl-Deniz 65
 İleris 91
 İlhanlılar 109-111, 113, 155, 285, 293

- İltutmuş 117-123, 125
 İmadeddin Zengi 72
 İmâk 42
 İran 50, 60, 69, 73, 77, 110, 119, 153,
 175, 189, 199, 214, 256, 269, 274,
 285, 290-291, 321-324
 İravan Türkleri 153
 İrtiş 42-43, 46-47, 50, 74, 97-98, 126-
 127, 215, 328
 İskal 55
 İskitler 188, 232-233, 237-238, 248, 251
 İslâmiyet 13, 24, 31, 72, 98, 102, 106,
 134, 154, 199, 214, 256, 259-261,
- 264-266, 268, 270, 275-276, 278,
 292, 317-318, 320, 332, 334
 İspir 63, 71, 295, 297
 İsterlibaş 267
 Isık göl 126
 İşim 42, 126
 İt Barak 35
 İtaba 91
İtalyanca Codex 27, 306
 İtil 42, 86, 191, 257, 260, 263, 301, 317-
 318, 320
 IX. Louis 103-104, 251
 İzzeddin Aybek 104, 112

J

J.P. Carpin29

J. P. Roux30

K

- Kabartay 95, 272
 Kaçarlar 153
 Kadiri
 Kafkas-/lar 15, 22, 63, 69, 75, 101, 128,
 131, 133, 155, 294-295, 297-298,
 316, 329-330, 333
 Kafkasya 47, 73, 98, 131, 150, 152-154,
 272-274, 285, 294, 316, 320-321
 Kafşıt 70
 Kafşut 70
 Kahire 29, 100, 104, 106-109, 114, 170,
 189, 284, 287
 Kalaç Melikleri 118
 Kalaçlar 124-125
 Kalanderi 276
 Kalatü'l-Cebel 114
 Kalavun 103, 105, 109, 111-115, 189,
 330
 Kaloyan 87, 241
 Kama nehri 47
 Kama-İdil 50, 127, 323
 Kammeniya baba 253
 Kanglı 42-43, 66, 68, 72, 131, 139, 271
 Kanlı 97, 236
 Karabağ 63, 71-72
 Kara-Börklü 152, 274
- Karaçay 151-153, 163, 272-273
 Karaçay Türk halkı 151
 Karaçay Türkleri 272-273
 Karaçay-Balkar 151-152, 273
 Karaçaylar 150, 152, 271-274
 Karadağ 64
 Karahanlı 161
 Karahıtay 64, 67
 Karai Mahallesi 326
 Karai mezhebi 321
 Karai misyonerleri 323
 Karai Yahudileri 325
 Karaim 25, 30, 163, 324-326, 334
 Karaim mezhebi 25, 30
 Karakalpak 98, 134-135, 153, 276
 Kara-Kırgız 163
 Karaoğlan 214, 244
 Karapapaklar 150, 153, 189, 271, 274
 Karasu 279
 Karay Türkleri 25, 30-31, 50-51, 292,
 318-324, 326-327, 334
 Kargalı 267
 Karluklar 51, 126
 Karpat-/lar 47, 78, 82, 128, 142, 148-
 149, 300
 Karpatlar 78, 128, 142

- Kasım ed-Devle 108
 Kasım Han 96
 Kasım Hanlığı 96-97
 Kastamonu 73, 156, 286
 Kaşgarlı Mahmut 29, 237, 244, 246
 Katır Bugu 67-68
 Katolik 268, 299, 301-302, 306, 309, 333
 Katolik misyonerler 299, 301, 333
 Kavazin 71
 Kayakent 150
 Kayın 63, 212-214, 223, 242
 Kaytak 150
 Kazak-/lar 98, 133-134, 152-153, 163, 169, 189, 213-214, 231, 238, 254, 273-275, 279, 300, 322
 Kazakistan 45, 133-135, 139, 249, 270, 275-276
 Kazak-Kırgız 163
 Kazan 36, 50, 84, 92-94, 96-97, 137-138, 140-141, 157, 163-164, 193, 211, 213-214, 248, 257, 262, 265-267, 270-271, 299-300, 323, 329
 Kazan Hanlığı 92-94, 96-97, 137-138, 193, 265-266
 Kazan Tatarı 138
 Kazan Tatarları 93, 138, 140-141, 211, 265-267, 270-271
 Kazan Türkleri 93, 137-138, 157, 211, 213-214, 257, 265, 299-300
 Kefe 95, 156, 189-190
 Keğen 86
 Kerait Türkleri 292-293
 Kerek 111
 Kergek 237
 Keysar 136, 276
 Keyümers 124-125
 Khıfçâğ 42
 Kıfçak 17, 35
 Kılıç Arslan 53
 Kımız Murunduk 231
 Kıpçak dili 28, 330
 Kıpçak Türkçesi 12, 28, 95, 161-170, 330
 Kıpçakça 27-28, 98, 115, 161-167, 169-171, 175-176, 252-253, 305-306, 309, 323-324, 330, 334
 Kıpçakî 29
 Kıran 67
 Kırgız-/lar 133-134, 163, 212, 220, 231, 235, 237-238, 247-248, 273, 275-276
 Kırım 36-37, 51, 73, 76-77, 94-97, 128, 137-138, 140-142, 144-145, 147, 151-152, 157, 163, 167, 180, 189-193, 221, 227, 248, 254, 264-265, 267-272, 277, 280, 283-284, 286, 299, 306, 321-322, 324-327, 329, 333-334
 Kırım Hanlığı 94-95, 147, 269, 283
 Kırım Karayları 325
 Kırım Tatar Türkleri 137, 141-142
 Kırım Tatarı 138, 141-142
 Kırım Türkleri 95, 140-142, 144-145, 151, 180, 189, 221, 227, 254, 265, 267, 269-270, 280
 Kırım Yarımadası 94-95, 167
 Kırımçaklar 322
 Kıtay Devleti 46
 Kıvcak 35, 157
 Kızıl 84, 152, 274-275
 Kızıl-Orda 275
 Kızlar Dağı 211
 Kilisli Rıfat Bilge 170
 Kimek 41-43
 Kimek Boyları 98
 Kimekler 36, 42, 45-46, 126
 Kingan 21
 Kişinev 303
 Kiyef 55-60, 75-76, 181-182, 299
 Kiyev 48
 Kobyak 60
 Koman 157
 Komana 86
 Komani 38
 Konçak 60-61, 75, 299
 Konguroğlu 91
 Kosova 52, 86

İNDEKS

- Kotyan 75, 77, 79
 Kovi 35
 Köstence 279
 Köten 77, 79-80
 Kuban 15, 22, 49, 62, 75, 127, 130-131,
 151-152, 294-295, 333
 Kubasar 64, 296
 Kuçakh 297
 Kudayı 237
 Kudretli Varlık 199
 Kudüs 321
 Kumanlar (Kıpçaklar) 74
 Kuman Piskoposluğu 301
 Kumaça 86
 Kumani 86
 Kumania 83, 144
 Kumaniçevo 86
 Kumanitsa 86
 Kumanoi 38
 Kumanova 52, 86
 Kumantsi 86
 Kumuk 150-151, 153, 163, 272
 Kumuklar 150-151, 193, 271-272
- Lahor 118-119
 Lakhnavti 118, 123
 Lamaizmi 199
 Lazkiye 113, 169
 Lebunium 54, 57
 Lehistan 57, 79, 130, 147, 277
- Litvanya 147-148, 269, 282-284, 324-
 325, 334
 Livana 297
 Lngâz 42
 Lung Çing 230
- M**
 Macar-/lar 15, 22, 36, 38, 77-81, 84,
 103, 128, 142-143, 170, 175, 226,
 232-233, 301-302, 329
 Macaristan 29, 48, 52, 54, 57, 77-81, 85,
 129-130, 142-143, 145, 184, 193,
 300-302, 333
 Mahmud Buğra Han 123
 Mahmud Kaşgarî 35
 Mahmud Şah 120
 Makdisi 203, 239, 241
 Makedonya 52, 86-88, 145, 277, 280-
 281
 Kun 36-42, 170, 179
 Kur Nehri 62
 Kurgan 252
 Kut Dağı 218
Kutadgu Bilig 29, 35-36, 162
 Kutbeddin Aybeg 116, 120
 Kutbiler 120
 Kutbüddin Muhammed 68
 Kutlağ 210
 Kutuz 103, 105-108, 115, 329
 Kuzey Afrika 321
 Kuzey Bulgaristan 85-86, 148
 Kuzey Türkleri 42, 138, 141, 266
 Kübrevî 276
 Kültigin 244, 247
 Kün Ay 200
 Kün Tengri 200
 Kün-Ay Tengri 200
 Kür 30, 57-58, 60, 62, 64-65, 70-71, 73,
 130-131, 153, 155, 181, 248, 261-
 262, 274, 285, 295-298
 Kürt Yahudileri 322

- Melik Mansur 115
 Melikü's-Salih 102-105, 107, 112
 Memlûk Türk Sultanlığı 101, 132
 Memlûk-/ler 102-103, 106, 110-111, 189, 248
 Memlûk Türk Sultanlıkları 101, 132
 Mengüceklî 63
 Meriç Ovası 145, 280
 Merv 291
 Mesket Türkleri 298
 Mes'ûdî 29
 Mezopotamya 192, 199
 Mısır 15, 22, 28-29, 43, 48, 69, 78, 84, 98-104, 106-108, 110-116, 132, 156-157, 162-163, 165, 168, 173, 183, 185, 189-190, 243, 248, 252, 269, 285-288, 329-330, 333
 Mısır Memlûkleri 78, 107, 156
 Mıs 109
 Misis 109
 Mişer 163
 Moğol-/lar 15, 22, 29, 36, 40-41, 48, 51-52, 69, 73-80, 82-84, 88-91, 94, 98, 102, 105-108, 110-114, 119, 122-124, 127, 133, 136-138, 140, 143, 151, 161, 194, 201, 210, 219, 231, 235-237, 239, 262-263, 265, 268, 271, 286-288, 293, 299-300, 302, 306, 324, 329-330, 333-334
 Moğolistan 21, 90, 263, 293
 Mohaçkale 272
 Moldava 78, 150
 Moldavya 82-83
 Moldova 142, 144, 148
 Morova 78
 Muhammed b Tuğç 100
 Muizzeddin Keykubad 124
 Muizzüddin Behram Şah 120
 Mukaddes dağ 331
 Multan 118-119, 124
 Muntasır Billah 108, 119
 Musevilik 290
 Musul 72, 192
 Muş 157
 Müslümanlık 12, 25, 259, 290, 317
- N**
 Nakşibendî 152, 265-266, 273-276
 Nakşibendî tarikâtı 152, 265, 274
 Nalıncazar (Kalinca kaya) 71
 Nasirüddin Kabaca 118
 Nasirüddin Mahmud 120-122
 Nayman 97
 Nemeth 39
 Nesiç sanatı 184
 Nesturi 42, 126, 199, 291-293, 301
 Nevruz 221, 281-282
 Nijni-Novgorod 93
 Nil 103, 105
- O**
 Oğuz Destanı 35, 212
 Oğuz Kağan 35
 Oğuz sahası 170
 Oğuzlar 42, 46-47, 70, 126, 131, 151, 245, 247-248, 294
 Ohrid 81
 Nisâbur 67
 Nogay-/lar 88-89, 96-98, 133, 135-136, 138, 144, 150, 153, 163, 180, 272
 Nogay Han 88-89
 Nogay Hanlığı 97
 Nogay Tatarı 138
 Norberd (Yeni Hisar) 71
 Novgorod 47, 56, 60-61, 93, 127
 Novogrudek 148
 Novogradok 284
 Nube 109
- O**
 Oldamur Han 81
 Oltu 63-64, 71, 155, 295, 297
 Ongon 224-225, 233
 Orenburg 266, 292
 Orta Asya 31, 41-42, 46-47, 51, 57, 68, 95, 101, 125, 128, 134, 139, 163,

- 190, 199, 208, 210, 216, 218, 223,
225-228, 239, 249, 252-253, 259-
260, 263-264, 270, 286, 290-294,
298, 301, 320-321
Orta Avrupa 84, 304
Orta Dnepr 94
Orta Dneypr 49
Orta Donets 129
Orta İdil 49-50, 77, 88, 93, 127, 265,
323
Orta Ural 47, 139
Ortodoks Atabekler Hükümeti 297
Ortodoks Bagratlılar 154
Ortodoks Hıristiyanlığı 199
Ortodoks Kıpçak Türkleri 155
Ortodoks mezhebi 303
Ortodoks-Katolikosluğu 297
Ortodoksluk 290
- Ö**
Özbeke 106, 110, 133-135, 163, 264,
266, 269, 271, 275-276
Özbekistan 134, 139, 270, 276
Özü 56, 127
- P**
Polonya 142, 147-148, 269, 277, 282-
285, 304, 324-325, 327, 333
Polovets-/ler 36-39, 45, 55, 61, 12, 2689
Polovtsi 39
Pomak Türkleri 146, 213, 221, 244, 277,
281-282, 304, 333
Posof 155, 298
Preyasavl 55-56, 58, 60, 127, 299
Pritsak 36-39, 45, 169-170
Proto 30, 235, 238, 241, 332
Przemysl 226
- R**
Rükneddin Firuz 120
Rus 15, 22, 24, 36, 38-39, 45, 47-48, 54-
62, 64, 73-79, 84, 88, 101, 127-130,
134-136, 138, 141, 149, 181-182,
191, 225, 253, 263, 265-266, 270,
273, 276, 279, 294, 299-300, 303,
324-325, 329
Rus kronikleri 45
Ruslar 7, 37-39, 45, 50, 54-61, 75-76,
94, 96-97, 137, 141-142, 191, 267,
270, 298-300, 303, 329, 333
Ryazan 47, 93, 129
- S**
Saçı 224, 234-236
Saçılga 235
- Pallidi 37-38
Pazarcık 279
Peçenek 31, 38-40, 45-46, 51-55, 59, 70,
82, 85-86, 127, 135, 142, 144, 146-
147, 149-150, 154, 157, 277, 280-
281, 285, 303-304
Pelliot 40-41
Penza 93
Perm 93
Peşte 54
Piskoposluk 300-301, 333
- Ranthambhor 118
Ravza Adası 103, 105
Raziye 120-121
Reşidüddin 35, 225
Revan Türkleri 153, 274
Rodoplar 86, 277, 280-281
Romania 83, 144
Romanya 82-86, 129, 142-145, 148,
221, 254, 278-279, 300-301, 333
Romen-/ler 15, 22, 70, 81-85, 143, 254,
279-280, 300-301, 329
Rubrouck 29, 187-188, 203, 224, 235-
236, 251-252, 263, 292
- Sabran 70
Sabutay-Batur 75

- Saçu 235
 Sagaylar 248
 Sağan sara 231
 Sakal 55
 Saksın 191, 263
 Saltuklu 63
 Samar 93, 129
 Saraks 136, 276
 Saray şehri 167, 264
 Sarıhan 56
 Sarı Saltuk 144, 278
 Sarı-Tav 93
 Sarı-Tin 93
 Sayda 114
 Selanikli Mustafa Bey 169
 Selâtin-i Şemsi 118
 Selçuklu Türkleri 149
 Semerkant 289, 291
 Ser-Candar 117
 Seversk 56, 60
 Seyhun 42
 Sibirya 22, 42, 47, 97-98, 127, 129, 137, 142, 208, 216, 242, 263, 267, 270-271, 326
 Sibirya Hanlığı 98
 Silistre 52-53, 278-279
 Simbir 92
 Sind 118, 121-122, 124, 289
- Sinop 76, 101, 156, 192, 286
 Sivas 13, 72, 101-102, 107, 153, 192, 215
 Sivistan 118
 Slav-/lar 82, 96, 103, 181
 Slovakya 78, 142, 301
 Sintaş 188, 253
 Sofya 86, 145
 Sökmenli 63
 Somkhet 71
 Sır-Derya 51, 129
 Subutay 61, 74
 Suğd 51
 Suğdak 61, 73-74, 76, 191-192, 267-268, 270
 Su kültürü 9, 215-216, 331
 Sultan-Şah Mahmud 66
 Sungur 112-113
 Sura Nehri 129
 Suriye 15, 22, 48, 78, 100-114, 116, 131-132, 157, 165, 168, 192, 248, 286-288, 321, 329-330
 Suzdal 60
 Sülemiş 111-112
 Svetoslav 88
 Svyatoslav 191
 Syeversk 47

Ş

- Şah İsmail 152
 Şam 69, 107-109, 112, 189, 287
 Şamanist 271, 286
 Şamanizm 30, 44, 180, 201-202, 207-210, 212, 214, 218, 220, 224-226, 231, 233-234, 237, 243-244, 246-251, 253, 263, 317
 Şan-din-şan 209, 243
 Şaruhan 59
 Şato Türkleri 29, 215
 Şavşat 155, 297
 Şecerüddür 103-105
- Şehirzur 72
 Şemsiler 120
 Şemsiyan-ı Hind 118
 Şemsiyye Hanedanı 116, 125
 Şeyh Haydar 152, 274
 Şeyh Sanan 181
 Şeyh Şamil 273
 Şırlınlar 95
 Şir Han 122
 Şirvan 60, 63, 71, 131
 Şor Türkleri 214

T

- Tabgaçlar 200
 Tabık 243

- Taceddin Yıldız 118
 Tag tayanı 243
 Talas 47, 51, 127, 257
 Talmudist 321-322, 327
 Tamag Iduk 210
 Taman 95, 270
 Tamar Hatun 248
 Tambov 93
 Tamlag ıduk baş 209
 Tamug 245
 Tangara 200
 Tan-hu 234
 Tanrı 30, 41, 129, 199-206, 209-213, 217, 223, 225, 229-230, 234, 236-237, 243-244, 260, 262, 265, 272, 292, 309, 311, 313, 317, 319, 327, 331-332
 Tapıg 237
 Tarsus 109-110
 Tatar 42, 84, 89-90, 93-94, 137-138, 140-142, 147, 157, 164, 171, 183, 190, 221, 275, 279, 283, 300, 325
 Tatar Türkleri 137, 141-142, 147
 Tataristan 92, 137-138, 266-267
 Tatuş 52-53
 Tayılga 236
 Teba-i al-hayavan 126
 Tebriz 71, 190
 Tekiş 66-69
 Temürkapı 63
 Tengere tayıg 243
 Tengeri 200, 203-204
 Tengri 200-201, 203, 206
 Terek 111, 131
 Terken Hatun 68-69, 120
 Terter 88-89
 Terunakan 71
 Teteny Kurultayı 80
 Thamara 72, 296
 Thamora 64
 Tibet 40, 199
 Tien-şan 234
 Tiflis 63, 65, 71, 155, 248, 295-297, 316
 Timur Devleti 92
 Tingri 200
 Tisa 81
 Tobal 126
 Tobol 42, 134, 163
 Tokomer 84
 Toksaba 91
 Tokta Han 84
 Toktemir Han 83
 Tolun 80
 Tortum 155, 297
 Töz 223-225, 233
 Trablus 109, 114
 Trabzon 101, 157, 191-192
 Transilvanya 52, 78, 82
 Troyskiy 267
 Tugor Han 54, 57, 59
 Tugorhan 56
 Tugorkan 54
 Tuğluk 124
 Tulça 279
 Tulunoğulları 99
 Tuna 30, 36, 47, 52-53, 57, 61, 64, 78-87, 94, 127-129, 143, 220, 227, 300-301, 303
 Tune Teri 200
 Turak 86
 Turanşah 103
 Tura-Tav 211
 Turgay 134
 Turla 94
 Türgişler 125
 Tuğrul Han 123
 Türk Ortadoksları 30
 Türk Tanrısı 200, 202
 Türkistan 8-9, 64, 67-69, 72-74, 116-117, 131, 133-136, 139, 142, 183, 185, 189, 272-273, 275-276, 291-292, 300, 330, 333
 Türkmen-/ler 38, 46, 64, 72, 102-103, 109, 133, 137, 146, 153, 161-163, 252, 277, 281, 286
 Türkmenistan 135-136, 275-276
 Tütsüleme 219-220

U-Ü

- Ubagan 134
 Uccain 119
 Uçuklama 233
 Ufa 267
 Ugan 200
 Ukrayna 86, 148, 301
 Uluğ Muhammed Han 92-93, 96
 Ulu Varlık 202, 204
 Umay 206, 209, 217, 245
 Ural 42-43, 46-47, 129, 133, 136-139,
 211, 240, 262-264, 266, 301, 330,
 333

- Valoni 37
 Valvi 37
 Valwen 37-38
 Vardar 54
 Varşova 170-171, 175
 Venedik 166
 Vey-şu 206
 Vindhya 119
 Vladimir Monomach 56, 58, 60, 64, 182

- Xarteks 37-39
 Yabgu 70
 Yada Taşı 233
 Yağışlıg tapıg 237
 Yahudilik 10, 12-13, 218, 261, 292, 316-
 318, 321
 Yakut 212, 237
 Yargüç 99
 Yaşaroğlu 157
 Yayıq Nehri 49-50, 127
 Yemen Yahudileri 321

- Zengiler 102
 Zerdüştilik 290
 Zerdüştlük 291

- Uran 66-68, 139, 288
 Urfalı Mateos 37, 63
 Uya 134
 Uygur 35, 41, 44, 161, 163, 190, 210-
 211, 224
 Uz-/lar 38, 42, 49, 51-52, 54-55, 70,
 127, 150, 154, 304
 Uzak Doğu 40
 Uzun 91, 107, 299, 322
 Uzur 80
 Ürüng Ayı Toyon 205

V

- Voin 55, 127
 Volga 15, 22, 36, 47, 50, 57, 89, 92-93,
 97, 129, 167, 191, 193, 257, 260,
 263, 283, 301, 316, 332
 Volga-Yayıq 47, 129
 Vsevolod 55
 Vu-Huanlar 230
 Vyatka 93
 Wilno 148

X-Y

- Yenisey 237
 Yer-Sub 206, 208
 Yesevî 261, 276
 Yesevilik 275
 Yimek 42-43, 66, 91
 Yir-Suv 208
 Yogçı 246
 Yogla 246
 Yugoslavya 148
 Yunanistan 142, 145, 280, 333
 Yuriy 74-75, 299

Z

- Zsolt 142
 Zygmunt August 147